

В.П. Коваленко, О.П. Моця, В.М. Скороход

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА ПО «ШЛЯХУ МОНОМАХА»

Presented are the results of archaeological prospecting for the study of Ancient Rus monuments situated along the hypothetical old way from Chernihiv to Kyiv.

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах, описуючи свій життєвий шлях, чи не найбільше уваги приділив спогадам про 16-літнє князювання на Чернігівському столі, на який він потрапив після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., коли загинув Великий князь Київський Ізяслав Святославич. Це відкрило шлях до київського престолу його батькові Всеволоду Ярославичу, а Володимир посів Чернігівський стіл, який, згідно «Заповіту» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це і стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилося Першим з'їздом князів у Любечі. В пушах під Черніговом Мономах полюбляв полювати, з Чернігова він чи не щорічно вирушав у походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрані у них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на заклик батька, правою рукою і каральним мечем якого він був. *«А из Чернигова я сотни раз скакал к отцу в Киев за один день, до вечерни»* — зазначить Мономах у своєму повчанні.

Ще академік Б.О. Рибаків звернув увагу на той факт, що подолати верхи упродовж одного світлового дня таку відстань можна було лише за умови, що вздовж усього шляху розташовувалися містечка-застави, у яких князь та його охорона могли регулярно міняти коней, і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них.

Восени 2008 р. експедиція ІА НАНУ та Інституту археології і стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка зробила спробу перевірити припущення

Б.О. Рибаків й розпочала обстеження давньоруських пам'яток уздовж ймовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів—Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню піддавалися, насамперед, городища як найвірогідніші пункти зупинок князівського почту.

Чернігів. Свій шлях на Київ Мономах мав розпочинати з території князівського двору, що займав північну ділянку Чернігівського дитинця, де 1985—1986 рр. було досліджено двоповерховий храм-усипальницю, споруджений у 70—80-х рр. XI ст., ведучи далі через Київську браму дитинця територією «окольного граду» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи верхів'я глибоких Холодних ярів, повертала на південний захід і, перетнувши праву притоку Десни р. Білоус, прямувала до с. Киїнка, сама назва якого незаперечно засвідчує його зв'язок з обслуговуванням шляху.

Киїнка, село Чернігівського р-ну. Перше на шляху — поселення Киїнка 1 (XI—XIII ст.), розташоване на порізаному ярами краю правобережної корінної тераси Десни, за 1 км на південь від села, на схід від дороги Киїнка—Шестовиця, що повністю повторює напрям старої київської дороги. Площа поселення (понад 2 га), відкритого О.В. Шекуном у 1982 р., розорюється (рис. 1, 1). Підйомний матеріал складається з фрагментів кружальної кераміки XI—XIII ст.; трапляються уламки стінок амфорної тари і шматки жорен з овруцького шиферу.

Шестовиця, село Чернігівського р-ну. Наступним пунктом було городище в центрі с. Шестовиця (IX—XIII ст.), повз яке київський шлях йшов ще 30—40 рр. тому. Городище розташоване на високому місці берега Десни в уроч. Го-

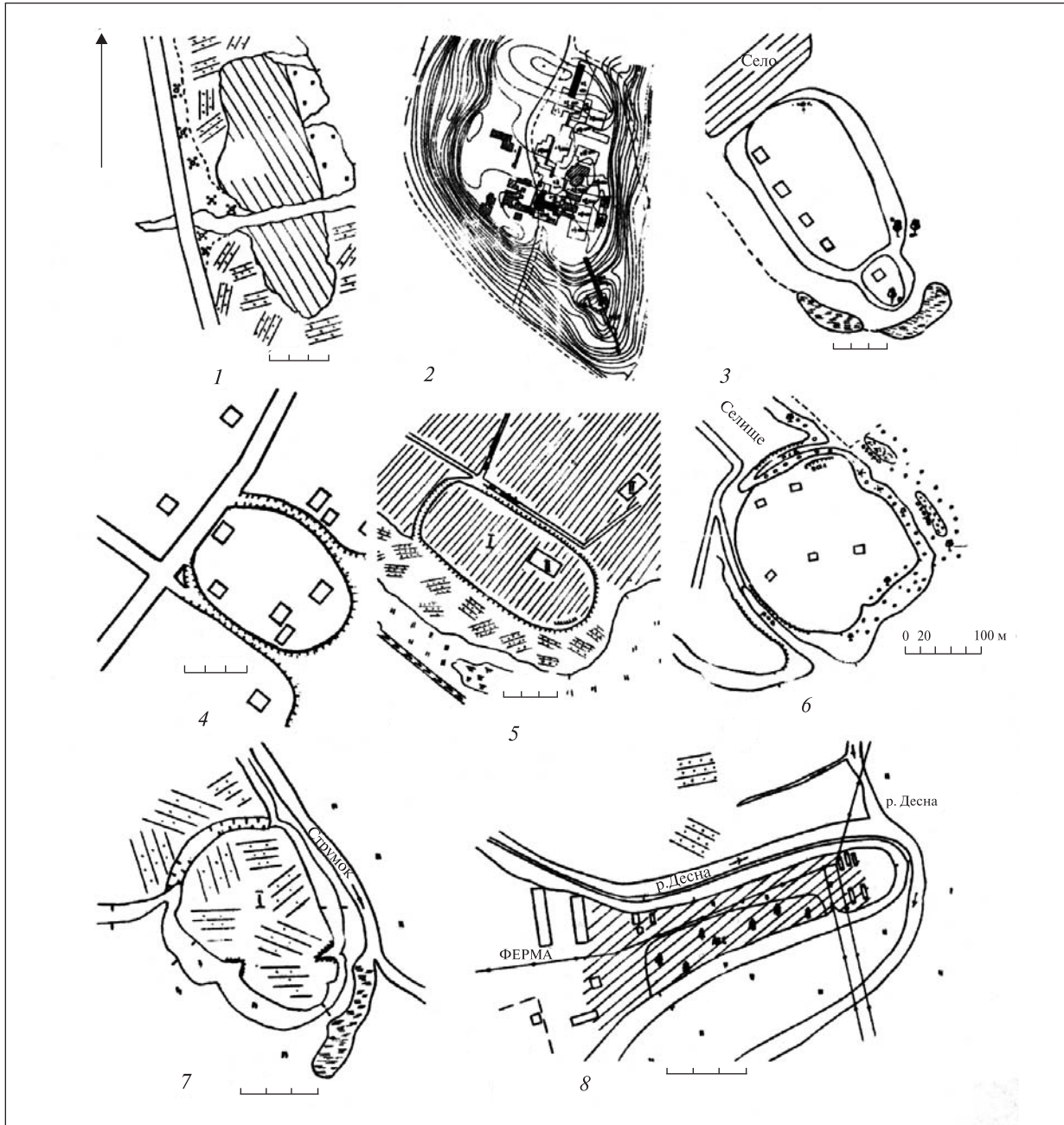

Рис. 1. Плани обстежених пам'яток: 1 — поселення біля с. Киїнка; 2 — городище в уроч. Коровель біля с. Шестовиця; 3 — городище в с. Слабин; 4 — городище в с. Козероги; 5 — городище в с. Смолін; 6 — городище в с. Мороськ; 7 — городище біля с. Карпилівка; 8 — городище біля с. Виповзів

родище і за формою нагадує чотирикутник завбільшки 160×270 м. Поверхня рівна, схили круті, місцями урвисті. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З напільного боку збереглися залишки розораного і місцями повністю знищеного валу і рову. Городище неодноразово згадується в літературі, його обстежували Я. Станкевич, О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко. За інформацією О. Попка, ще в середині ХХ ст. простежувалися рештки внутрішніх валу і рову, якими городище поділялося на дві

частини (нині їх сліди вже не фіксуються). Із заходу до валу прилягало відкрите селище, що займало широку смугу вздовж краю тераси.

Від нього шлях, оминаючи невеличкі яри та повороти тераси, прямував до уроч. Узвіз (крутий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни, утворений впадінням у її старицю р. Жердова), оминаючи знамените городище в уроч. Коровель ($150 \times 80-100$ м), що розташоване за 1,5 км на південь від села. Городище і посад ($700-1000 \times 80-400$ м), що прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, що

більш, ніж на 1 км, виступає в заплаву р. Десни, виходячи до оз. Коровель. Біля їх підніжжя виявлено широкий поділ; навколо розташовувалися численні курганні групи (рис. 1, 2). У літературі воно відоме щонайменше з кінця XIX ст., його досліджували П. Смолічев, Я. Станкевич, О. Попко, Д. Бліфельдом, І. Ляпушкін, М.П. Кучера, а також О.В. Сухобоков, В.П. Коваленко, Ф.О. Андрощук та ін. На городищі виявлено матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку, слов'янських культур та давньоруського періоду зі значним домінуванням артефактів кінця IX — початку XI ст.

Після загибелі комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлено, насамперед, необхідністю невинного функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили поселення XIII—XIV ст. в уроч. Пойма, через яке саме і проходив шлях.

Слабин, село Чернігівського р-ну. Наступний укріплений пункт на шляху відомий у с. Слабин, за 29 км від Чернігова нижче за течією р. Десна, на відстані візуальної видимості від попереднього. Городище розташоване у південно-східній частині села в уроч. Деканівщина на високому мисі над р. Слабинь (рис. 1, 3). Його обстежували О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко, О. Шекун і ін. Майданчик городища (210 × 30—90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, з відносно рівною поверхнею, дещо похилою в бік заплави Десни. У південній частині й досі простежується рів завглибшки до 0,5 м і завширшки 5—6 м, що відмежовував мисову частину городища від основної площі. Культурний шар потужністю до 1 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується IX—XIII ст. Зараз його займають старе кладовище та приватні садиби.

Козероги, село Чернігівського р-ну. Наступний пункт, що також перебуває на відстані візуальної видимості від попереднього, розташований в с. Козероги. Городище на північній околиці села, в уроч. Шваччина Гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десни, вперше обстежив і ввів до наукового обігу О. Попко. Також його досліджував О. Шекун. Ділянка городища овальної форми 35 × 50 м, рівна, з невеликим ухилом у бік річки (рис. 1, 4). Залишки оборонних споруд не

зафіксовано. В культурному шарі значної потужності (до 0,8 м) виявлено уламки гончарного посуду X—XIII ст. та незначну кількість ліпної кераміки слов'янського часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад. Потужність культурного шару на посаді 0,2—0,3 м, підйомний матеріал представлений керамікою X—XIII ст.

Смолін, село Чернігівського р-ну. Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолін. Городище розташоване на південно-східній околиці села і має форму овалу (рис. 1, 5). Обстеження проводили О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко, О. Шекун і ін. Майданчик мав довжину 450 м і ширину 100—200 м. 1992 р. шурфуванням на східному схилі тераси виявлено розвал ліпного горщика колочинської культури та фрагменти гончарного посуду XII — середини XIII ст. До городища прилягало відкрите селище, за межами якого лежав курганний могильник, від котрого зберігся один розораний насип на території села.

Моровськ, село Козелецького р-ну. Відстань між ним і попереднім більша, ніж між попередньо згаданими. Городище VIII—XIII ст. розташовувалося на невисокому крутому мисі правого берега Десни, мало овальну форму (190 × 225 м), видовжену з півночі на південь. Зайняте приватними садибами (рис. 1, 6). Залишки оборонних укріплень унаслідок господарської діяльності майже знищені. Ще у 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напольного рову завглибшки 1—1,5 м і завширшки до 10 м. Рештки валів нині можна простежити лише по краю мису з напольної сторони. Виходячи з описів О. Шафонського та О. Попка, ще один вал проходив по середині майданчика і по його периметру, розділяючи городище на дві частини. Загальна площа городища понад 4 га. Проведене В.П. Коваленком 1983 р. шурфування пам'ятки виявило ліпну кераміку VIII—IX ст. та давньоруського часу X—XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу та шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти скляних браслетів, залізні вироби (зокрема, уламок шпори), кістяні вироби тощо. З півночі до городища прилягає відкрите селище IX—XIII ст., у західній частині села відоме ще одне X—XIII ст.

Могильник літописного Морівійська колись займав значну частину села і нараховував десятки насипів, один з яких у центрі села 1889 р. дослідив В. Бернштам, де виявив трупопалення на місці. Виходячи з літописної

згадки під 1159 р., Морівійськ входив до складу вотчини чернігівських князів.

Карпилівка, село Козелецького р-ну. Між селами Короп'є і Карпилівка, за 1,2 км на південь від с. Карпилівка, відоме наступне городище. Пам'ятка займає дуже випнутий у заплаву р. Десни мис корінного берега (висота 5—12 м), що зі східної та південної сторін обмежений струмком, а із західної — старицею Десни. Стрілку мису, що являє собою майданчик приблизно овальної форми (90 × 150 м), відсікають від основної частини знівельований оранкою вал і замитий рів (рис. 1, 7). Пам'ятку обстежували Ф. Копилов, О. Шекун, А. Козаков та ін. Підйомний матеріал представлено дрібними уламками горщиків XII—XIII ст., фрагментами шиферу та ін.

Поселення-посад прилягає до городища з південно-західного краю і займає понижену частину мису. Не виключено, що на цій ділянці були допоміжні укріплення. По всій площі пам'ятки підйомний матеріал представлений керамікою XII—XIII ст.

На думку низки дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язувати з літописним містом Лутавою, згаданим під 1139 р.

Виповзів, село Козелецького р-ну. Одним із найяскравіших археологічних об'єктів на лівобережжі понизззя Десни слід визнати городище, розташоване за 400 м на північ від с. Виповзів і за 800 м на південь від с. Лутава. Воно займає високий (до 10 м) дуже випнутий

у заплаву мис корінної правобережної тераси р. Десна (рис. 1, 8). Біля підніжжя мису, огинаючи його, протікає р. Кримка (стариця р. Десни), що складала додаткові перепони для доступу на городище з боку заплави. Територія має округлу форму (30 × 40 м) і на 4—5 м підвищується над основною терасою; по периметру оточена дуже оплилим валом, залишки якого нині ледве простежуються.

Городище вперше обстежували В. Берштам, який заклав кілька шурфів, пізніше — А. Розанов, І. Ляпушкін, Ф. Копилов, М.П. Кучера, О. Сухобоков, В.П. Коваленко та А. Козаков. Із численних зборів на городищі (дослідження А. Розанова) виділяються сережка «пастирського типу», два широкосерединних персні із зубчастим орнаментом, уламки скроневих кілець «радимицького типу», сплави і шлаки кольорових металів, пряжки до ремнів і бляшки X ст., залізне калачеподібне кресало X—XIV ст., ключ від нутряного замка X—XI ст., бойова сокира XII—XIII ст., вістря стріл і сулиць, рибальські гачки, натільні хрестики із бронзи та срібла тощо. Серед посуду переважає кераміка IX—X ст., хоча є окремі фрагменти посуду XII—XIII ст.

Поселення (300 × 75—100 м) розташоване на південь від городища, на мисі, продовжуючись майже до руїн МТФ.

На жаль, погіршення погодних умов не дозволило в сезоні 2008 р. здійснити розвідку по київській ділянці «Шляху Мономаха». Наступного року заплановано продовження досліджень.

